

В.П. Русак

МАСТАЦКІ ТЭКСТ І МАРФАНАЛАГІЧНАЯ ПРАДУКТЫЎНАСЦЬ У БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

Стала добрай традыцыяй БДУ першую новуковую канферэнцыю новага навучальнага года праводзіць у верасні і прысвячаць яе памяці выдатнага педагога і вучонага – прафесара Льва Міхайлавіча Шакуна. Усе, хто яго ведаў, вучыўся ў яго і працаваў разам з Львом Міхайлавічам, да сённяшняга дня захавалі самую светлую памяць у сваіх сэрцах аб цудоўным чалавеку, выдатным лінгвісце, уважлівым кіраўніку. Яшчэ раз хачу падкрэсліць, што Леў Міхайлавіч належыць да плеяды тых вялікіх таленавітых вучоных і незабыўных яркіх асоб, горыч страты якіх спалучаецца адначасова з пачуццём удзячнасці за тое, што яны былі, што пашчасціла працаваць побач. Багатая і шматгранная творчасць, яго плённая праца на ніве беларускага мовазнаўства, неацэнны ўклад у справу выхавання паслядоўнікаў высока цэняцца сучаснымі беларускімі лінгвістамі. Мы ўдзячныя за тое, што ён быў і ёсць у лінгвістыцы. У Льва Міхайлавіча быў бясцэнны дар – уменне і жаданне дапамагчы людзям, перадаць веды і навыкі сваім вучням. Ён актыўна рыхтаваў кадры мовазнаўцаў. Пад яго кіраўніцтвам вучыліся працаваць са словам, адказна ставіцца да кожнага слова. Адсюль сімвалічна, што канферэнцыю з тэматыкай “Пісьменнік – мова – стыль” называюць “Шакуноўскія чытанні”. Данінай глыбокай павагі да яго з’яўляецца гэта паведамленне.

Творчая лабараторыя пісьменніка, журналіста – гэта шматгранны, своеасаблівы працэс, у якім, бадай, важнейшую ролю адыгрывае работа над мастацкім словам. Выбар тых ці іншых моўных сродкаў і спосабаў іх выражэння патрабуе высокага майстэрства і выключнага ведання багаццяў роднай мовы. Гэта было заўсёды першачарговай задачай, а тым больш у нашай не прастай моўнай сітуацыі. І калі прыгадаць парады народнага пісьменніка Беларусі Якуба Коласа, які раіў, што: “... перад увядзеннем кожнага новага слова трэба добра абшарыць кішэні сваёй памяці, перагледзець слоўнікавыя і фальклорныя крыніцы, прыслухацца да жывой гаворкі – а можа і знойдзецца якраз тое, што неабходна, што ўжывалася і чамусьці забыта ці ўжываецца і невядома нам” [1, с. 309], то не лішнім будзе ўспомніць, у сваю чаргу, што **нязменнасць** асноўных сховішчаў сэнсу палягчае працэс разумення, таму што мы, як адзначаў Р.Якабсон “...гаворым дзеля таго, каб нас пачулі, паколькі мы хочам, каб нас пачулі

дзея таго, каб нас зразумелі” [2, с. 43]. Выходзіць, што для таго, каб людзі паразумеліся, ім неабходна валодаць адзінымі кадыфікаванымі нормамі, а дзея таго, каб мова, як складаная знакавая сістэма, магла выконваць свае асноўныя функцыі (камунікатыўную, акумулятыўную, эстэтычную і г. д.), то яе вышэйшая форма – літаратурная – павінна адпавядаць строгім нормам, якія распрацоўваюцца і абгрунтоўваюцца вучонымі-лінгвістамі. Асабліва гэта датычыць пісьмовай формы мовы, якая цалкам рэгламентуецца правіламі арфаграфіі і пунктуацыі, слоўнікамі і граматыкамі. Вусная літаратурная мова рэгламентуецца правіламі арфаэпіі. Таму неабходнай умовай існавання літаратурнай мовы з’яўляюцца яе нормы – арфаэпічныя, лексічныя, стылістычныя, граматычныя, марфаналагічныя, якія выпрацоўваліся на працягу доўгага часу многімі пакаленнямі людзей у працэсе іх моўнай практыкі, абгрунтаваны спецыялістамі і замацаваны ў выглядзе зводу правіл. Няўвага да гэтых норм можа правесці да таго, што мова страціць сваё асноўнае прызначэнне быць сродкам зносін. Пры існуючым разнабоі ў выкарыстанні ў мастацкіх тэкстах шматлікіх слова-і формаўжыванняў, неабходна ўстанаўленне эфектыўных крытэрыяў ацэнкі тых ці іншых фіксуемых словаформ з пункту погляду лагічнай апраўданасці іх ужывання. Надзейным інструментам такога абгрунтаванага адбору граматычных форм могуць стаць марфаналагічныя абмежаванні і крытэрыі. Варта звярнуць увагу на ролю марфаналагічных з’яў, якія праяўляюцца не толькі ў тым, каб здзяйсняць, падтрымліваць або ўзмацняць дыферэнцыяцыю форм на марфалагічным узроўні, але і захоўваць адзінства слова і яго частак.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове, у якой захавалася шмат архаічных рыс і якая ў сваёй літаратурнай форме адчувае моцны ўплыў дыялектаў, пры развітым словазмяненні і наяўнасці бясконцых спосабаў словаўтварэння, шырока прадстаўлены фанемныя змены на межах і ўнутры марфем. Для параўнання можна ўзгадаць, што праведзенае аб’яднанне фанем, якія выдзелены пры вар’іраванні фанемнага складу марфем, дазволіла ўстанавіць 30 тыпаў кансанантных чаргаванняў, у якіх заключана 103 альтэрнацыі, што характэрны для словаўтварэння. Таму часта паўстае патэнцыяльная неабходнасць сказаць “так” ці “не” пры выбары канкрэтнага варыянта словаформы. Але толькі адказ на пытанне “чаму” прыводзіць да стварэння дынамічнай мадэлі альтэрнацыі. Таму пры вырашэнні, а як жа правільна пісаць *кляпаю* ці *кляплю*, *клянюць*, *кляпуць* ці *кляняць* (усе прыклады ўзяты з мастацкіх твораў Я. Коласа, Я. Брыля, І. Гурскага, С. Аляксандравіча, М. Арочкі, М. Аўрамчыка, У. Паўлава,

Х.Жычкі, А.Карпюка, П.Макаля, У.Мысліўца, І.Навуменкі, Т.Хадкевіча і інш.), трэба ўлічваць камбінаторыку гукавых змен, якім падвяргаюцца марфемы ў марфемных спалучэннях. Ацэнка разгледжаных дублетных форм з пункту погляду іх нарматыўнасці неаднолькавая. Пра гэта сведчаць не толькі пісьмовая практыка, але і лінгвістычная літаратура. Так, для разгледжанага дзеяслова *кляпаць* рэгулярна падкрэсліваецца дапусцімасць двух варыянтаў словазмяняльных форм як нарматыўных (*кляпаю* і *кляплю*, *кляпаеш* і *клеплеш*, *кляпае* і *клепле...*) [3; 4]. Адхіленнем ад сучаснай літаратурнай нормы трэба лічыць ужыванне ў мастацкіх творах асабовых форм дзеяслова *кляпаць* на ўзор 2 спражэння без захавання эпентычнага -л'-у асабовых формах і з ужываннем канчаткаў 1 спражэння (*клепеш*, *клепе*, ... *клеплюць* або *клянуць*), а таксама з канчаткам 2 спражэння (*кляпяць*).

Аналіз мовазнаўчых прац паказвае, што тэндэнцыя станаўлення нарматыўнага словаўжывання праходзіць з улікам распаўсюджанасці і ўніфікацыі форм. Так, напрыклад, пры разглядзе дзеяслоўнай лексікі, матэрыял дае падставы лічыць, што ў мове мае месца прадуктыўнасць пэўных словазмяняльных мадэлей, якую нельга звесці да прадуктыўнасці пэўных словаўтваральных мадэлей. Інакш кажучы, у мове існуе асобная марфаналагічная прадуктыўнасць, якая дазваляе вывесці правілы сінтэзу дзеяслоўных парадыгм, г. зн. правілы, якія даюць магчымасць пабудаваць, у адпаведнасці з літаратурнай нормай, парадыгму любога беларускага дзеяслова, выкарыстоўваючы адзінства прынцыпу. Так, пад уздзеяннем дзеясловаў з мадэллю словазмянення, калі захоўваецца суфікс **-а-**, прысутнасць якога ў пераважнай большасці дзеясловаў сігналізуе аб адсутнасці чаргавання папярэдніх зычных каранёвай марфемы, дзеясловы з іншай мадэллю словазмянення пераходзяць у іх разрад. Таму магчыма, менавіта такая прадуктыўнасць – марфаналагічная – аказвае ўплыў на распаўсюджанне канкрэтных дзеяслоўных форм з **-а-** (*дыхаю*, *дыхаеш*, *дыхае*). Такім чынам, калі словаўтваральная прадуктыўнасць выражаецца ў магчымасці ўтварэння новых слоў па пэўных мадэлях і служыць узбагачэнню слоўнікавага складу мовы, а марфалагічная прадуктыўнасць датычыцца словазмянення тых дзеясловаў, якія ўжо ўвайшлі ў слоўнік, то марфаналагічная прадуктыўнасць праяўляецца ва ўцягненні дзеясловаў адных словазмяняльных груп (класаў) у іншыя. Напрыклад, дзеясловы, асабовыя формы якіх характарызуюцца захаваннем суфікса **-а-** пры словазмяненні, аказваюць празмерна моцнае ўздзеянне на дзеясловы з чаргаваннем канцавых зычных пры словазмяненні. У апошніх, формы, утвораныя з захаваннем суфікса **-а-**, пачынаюць выкарыстоўвацца часцей і

замацоўваюцца ў якасці літаратурнай нормы. Доказам можа паслужыць уніфікацыя асабовых форм дзеяслова *дыхаць*.

У адпаведнасці з матэрыялам картатэк “Слоўніка мовы Якуба Коласа” і ТСБМ у літаратурных творах за апошнія дзесяцігоддзі мінулага стагоддзя прасочваецца распаўсюджанае выкарыстанне абодвух варыянтаў каранёвых марфем (*дыха-е* і *дыш-а*). Так, у 50–60-х гадах XX ст. у мове мастацкай літаратуры паралельна выкарыстоўваліся два варыянты асабовых форм гэтага дзеяслова (*дыхаю* і *дышу*, *дыхаеш* і *дышаеш*, *дыхае* і *дыша...* і г. д.). Паступова часцей сталі выкарыстоўвацца формы з захаваннем суфікса **-а**. Калі, напрыклад, Якубам Коласам у яго творах з 27 выпадкаў выкарыстання асабовых форм гэтага дзеяслова 21 прадстаўлены асабовымі формамі з чаргаваннем $\langle \text{х} \sim \text{ш} \rangle$ і толькі 6 з захаваннем суфікса **-а**, то ў выданнях 70-х гадоў картатэка ТСБМ ужо фіксуе толькі формы з захаваннем суфікса **-а**. Да цяперашняга часу існуе і неаднолькавая ацэнка гэтых дублетных форм з пункту погляду іх нарматыўнасці лексікаграфічнымі крыніцамі. Так, ТСБМ рэкамендуе асабовыя формы з суфіксам **-а**, пры захаванні двух варыянтаў *дыхае* і *дыша* для 3 асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу. “Слоўнік беларускай мовы” дае толькі формы з захаваннем суфікса **-а**. Неадназначнасць падачы літаратурнай нормы ў лінгвістычных даведачных крыніцах падкрэслівае працэс яе станаўлення. Сучасныя выданні мастацкіх твораў фіксуюць формы з захаваннем **-а**, што сведчыць аб замацаванні для дзеяслова *дыхаць* адзінай моўнай нормы.

Стабілізацыя асобных моўных норм магчыма толькі на падставе дасканаллага вывучэння творчай спадчыны майстроў беларускага мастацкага слова, сучаснай моўнай практыкі, дыялектных асаблівасцей мовы. А паколькі літаратурная мова пастаянна развіваецца і час ад часу мяняе ўстарэўшыя нормы на больш характэрныя з пункту погляду нацыянальнай спецыфікі, неабходна імкнуцца без дастатковых на тое падстаў не адступаць ад тых норм, якія складваюцца на сучасным этапе яе развіцця.

Разгляд прыкладаў з твораў мастацкай літаратуры сведчыць аб тым, што правільнаму напісанню асобнай словаформы, адбору трапнага слова не заўсёды ўдзяляецца належная ўвага. Хаця найпершы абавязак кожнага, хто працуе на моўнай ніве, на ніве літаратуры, культуры – дбаць аб чысціні сваёй мовы, клапаціцца аб яе развіцці, узбагачэнні і нармалізаваным ужыванні. “Пісьменнік, які не працуе над мовай, не клапаціцца аб папярэджваў Я. Колас, – можа стаць перад небяспекай апынуцца за дзвярыма літаратуры” [1, с. 310].

Літаратура

1. Якуб Колас. Публіцыстычныя і крытычныя артыкулы. Мінск, 1957.
2. Якобсон Р. Избранные работы. М., 1985.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т.1–5. Мінск, 1977–1984.
4. Слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1987.

Т.І. Шамякіна

МІФАЛАГЕМА ЯК ХАРАКТЭРНАЯ РЫСА СТЫЛЮ РАННІХ ПАЭМ ЯНКІ КУПАЛЫ

У апошні час даследаванне стылю пісьменніка з дапамогай сістэмы міфалагем і летматываў робіцца адным з прыярытэтных напрамкаў літаратуразнаўчых даследаванняў.

Міф – не толькі матэрыял, з якога ў свой час развілася мастацкая літаратура, і не толькі крыніца натхнення мастака – міфапаэтычная здольнасць уключана непасрэдна ў разумовы працэс, яна адпавядае пэўным запатрабаванням чалавека. Даследуючы стыль пісьменніка, важна зыходзіць з вечна жывой міфапаэтычнай глебы ў самой творчай фантазіі, у псіхіцы творцы.

Міфалагема з’яўляецца як бы адзінкай логікі разгортвання міфа ў наратыўнай форме; яна абавязкова ўключае ў сабе амбівалентнасць міфа як яго важнейшую характарыстыку, выяўленую праз сістэму бінарных апазіцый. Міфалагемы – своеасаблівыя цаглінкі стылю – не матывы, а адносіны ў выглядзе элементарных семантычных апазіцый [3, с. 108]. Важнейшая з апазіцый – жыццё-смерць. Менавіта яна выразна прасочваецца ў ранніх паэмах Янкі Купалы.

Трагедыіны напал паэм Купалы настолькі вялікі, беларускае жыццё, жыццё простага чалавека, настолькі цяжкае, бесперспектыўнае, што магіла, іншасвет, той свет успрымаецца як ідэал, як найбольш рэальнае выйсце для чалавека. Адсюль частыя выразы – “салодкі сон, магільны сон” і, як правіла, трагедыіныя фіналы. Замярзае з дзіцем Гануля (“Зімою”), забівае Тамаш Алену, каб не дасталася пану (“Нікому”), канчае недзе на дарозе жыццё жабрак (“Калека”), гінуць абодва закаханыя – Янка і Зося – у “Адплаце каханню”, памірае сын і замярзае яго бацька, што паехаў за лекамі (“У піліпаўку”), паны забіваюць Гусяра (“Курган”), Бандароўну (“Бандароўна”), Наталька забівае ўласнага каханага Машэку, які стаў